

A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság közt

A dolgozat alcímében szereplő *toposz és valóság* kifejezés arra utal, hogy megkíséreljük lebontani mindazokat a toposzokat, amelyek a háromszéki unitárius gyülekezetek erőszakos áttérítése körül kialakultak, ugyanakkor további forrásfelkutatásra van szükségünk ahhoz, hogy minél objektívebben és árnyaltabban ábrázolhassuk a történeti valóságot. Jelen dolgozatunkban egy köztes állapotban lévő kutatás eddig elért eredményeit osztjuk meg az olvasókkal.

A 17. század elején a még mindig csak formálódó félben lévő unitárius egyház helyzetét az erdélyi reformáció legradikálisabb ágaként aposztrofált szombatos vagy zsidózó mozgalom nehezítette meg. A felekezeti történetírás a szombatoságot Dávid Ferencsel összefüggésbe hozta ugyan, de elsősorban Dán Róbert kutatásaira támaszkodva világossá vált, hogy a püspöknek a nonadorantizmuson kívül, aligha volt azonos felfogása azzal a kolozsvári kollégiumban rövid ideig tanító Matthias Vehe-Gliriuséval, aki a zsidózók alapforrásának számító *Mattanjah*-t megfogalmazta.²

¹ Molnár B. Lehel (1968–) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán szerzett lelkészi oklevelet. A Szegedi Tudományegyetem Bölcsésztudományi Karának Régi Magyar Irodalom Tanszékén doktorandusz. 1996 márciusától a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának főállású levéltárosa.

Fontosabb publikációi: *A Diploma Leopoldinum és a háromszéki unitárius püspöki vizitáció*. KerMagv 114. évf. (2008). 483–489.; *Az Unitárius Lelkészek Országos Szövetségének rövid története*. Erdélyi Múzeum. 2008/3–4. 89.; *Nevek és korok. Az Erdélyi Unitárius Egyház egyházköreiből 1948 és 2009 közötti változása; esperesei és felügyelő gondnokai*. KerMagv 115. évf. (2009). 287–310.; *Note asupra formării unitarianismului în Transilvania și problemele toleranței religioase în Principatul Transilvaniei (secolul XVI–XVIII)*. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Alba Iulia, 2010. 137–145.; *Kriza János és az 1868. évi emléksínat*. KerMagv 117. évf. (2011). 426–437. Fontosabb szerkesztett kötetei: Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. I–II. Fordította Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005., 2009. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/1, 2.)

² Dán Róbert: *Vehe-Glirius és Dávid Ferenc*. Budapest, 1980, MTA, 204. (Reneszánsz Füzetek, 43.)

Erdély első nagy uralmi válságakor (1598–1604), a trónról többször lemondó Báthory Zsigmond és utóda, Báthory András, illetve Rudolf császár megbízottai, Mihai Viteazu havaselti vajda és Giorgio Basta generális között folyó harcok idején nem annyira a vallásgyakorlás, mint inkább maga az emberi élet volt veszélyben. Ezekben a zavaros századfordulós években a törvényileg bevett vallások mellett a már említett szombatosság akadálytalanul tovább terjeszkedett, amit Erdély előljárói nem néztek jó szemmel, és Báthory Gábor fejedelem 1610-ben immár országgyűlésileg is kénytelen volt fellépni ellenük.³ A következő évtizedekben a református fejedelmek idején a szombatos üldözés leple alatt az unitáriusokat is próbálták leszorítani erdélyi sokszínű vallási palettájáról.

Bethlen Gábor trónralépésekor (1613) esküvel fogadta, hogy „*minden nemzetségeket, rendeket, státusokat religiókban... szabadságokban, törvényekben, és approbata consuetudójokban megtartok...*”⁴ Bethlen viszonylag türelmes valláspolitikája elvi és gyakorlati alapon állt, és fogadalmát igyekezett megtartani, ahol lehetett enyhített a korábbi rendelkezéseken. Kormányzó hatalmának megszilárdítása érdekében a nemzeti egységet akarta megerősíteni, és a protestáns egyházak (evangélikus, református) egymáshoz való közeledésével egy, az ellenreformáció erőivel szembeni védvonalat is szeretett volna létrehozni. Ugyanakkor tudatosan támogatta a kálvinista államegyházi státus kiépítését. Mint reálpolitikus azt is belátta, hogy az ellenreformáció előrenyomulását lassítani ugyan lehet, de megállítani nem és, ha a magyar királyi trónra aspirál, akkor azt a magyar katolicizmussal való szembeszállással nem érheti el.⁵ Megengedte a jezsuitáknak, hogy visszatérjenek Kolozsmonostorra, az erdélyi katolikusok vezetésére Fejérdi Mártont főesperessé és vikáriussá nevezte ki.

A fent elmondottak perspektívájából nézve az eseményeket nem meglepő, hogy Bethlen fejedelemségének első országgyűlésén, Medgyesen 1614. február 23-ka és március 16-ka között fontos vallásügyi határozatot is alkottak, amely a püspöki és az esperesi vizitációra vonatkozott, és annak folyamatos szabad gyakorlásának előírásával tulajdonképpen az egyházi fegyelem és közerkölcs megerősítését akarta elősegíteni. Ahogy a törvény fogalmaz: „(3) *Az ecclesiasticus ordo minthogy jobb példaadással, nemcsak tanítással oktatja jóságos cselekedetek-*

³ 6. artikulus. In Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek, történeti bevezetésekkel. Monumenta comitalia regni Transsylvaniae*. 6. köt. Budapest, 1880, MTA, 170. (A továbbiakban EOE)

⁴ Bojti Veres Gáspár: *A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól*. In Makkai László: *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest, 1980, Magyar Helikon, 54.

⁵ Lásd Barcza József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Budapest, 1987, Magyarországi Református Egyház, 166.

re az hallgatókat, gyakor visitatiókkal az püspekek, seniorok, kiki mind az ő szokott vallásában recepta religióján valókat mindenütt ez országban szabadon visitálhassák, fogyatkozásokat reformálhassák, és jókat is jobbítani és az vétkeket érdemek szerint való büntetéssel, minden erejekkel, hasznos, jóságos és dicséretes cselekedetekre indítsák.”⁶ Ez a törvény teremtett jogalapot arra, hogy az evangélikus püspök Weyrauh Zakariás 1615-ben, valamint a katolikus vikárius Fejérdi Márton 1618-ban egyházlátogatásra induljon.⁷ Szórványos adataink vannak arról, hogy az akkori unitárius püspök Toroczka Máté is vizitált, legalábbis erre utal az 1614-ben megfogalmazott vizitációs rendelkezése.⁸

Ebben az időben a háromszéki reformátusok és unitáriusok még egy sajátos szimbiózisban éltek egymással.

A fent említett 1614-es medgyesi országgyűlést követően még azon év augusztusában a háromszéki református és unitárius papok közösen nyújtottak be jogorvoslati kérvényt Bethlen Gáborhoz.⁹ A fejedelem privilégiumlevélbe foglalta és megerősítette a két felekezet papjainak és oskolamestereinek öt pontban beterjesztett kérését. Az első két pont szerint házaikat, ősi örökségüket, kiváltságait, jogos és törvényes úton szerzett vagy nyert javaikat felmentette az adófizetéstől, őket pedig a hadiszolgálat terhe alól. A kiváltságlevél többi pontja az egyházigazgatásra vonatkozik, ezekből a negyedik az esperesi vizitáció fontosságát emeli ki, miszerint: „Igen gyakran vehettük észre, hogy gondatlanság és hanyagság következtében a legerősebben megalapozott épületek is összeomlanak és romba dőlnek. Ezt el akarván kerülni, az esperesek évenként egyszer a maguk egyházkörében az eklézsiákat vizsgálják meg, melyen, ha a szükség úgy kívánja a fejedelem rendelete és jóváhagyása mellett világi karhatalmat is lehet alkalmazni.”¹⁰ Az ötödik pont pedig az egyházi törvényszékek szabadságát biztosítja. Megelőzőleg azonban a harmadik pont az ortodoxus, azaz református és unitárius egyház papságának hitbeli különbözősége ellenére is fennálló egységét erősíti meg: „Maguk a papok és mesterek pedig, bár különböző vallást követtek, mégis az egyetértés bámulatos kapcsával egyesülve, mindkettő csak a saját püspökétől és esperesétől függött, úgy azonban, hogy azért egyesülésük mindig épésben maradt.”¹¹ Gál

⁶ EOE: i. m. 6. köt. 413.

⁷ Barcza: i. m. 190., 196.

⁸ Lásd Tóth György: *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*. Cluj–Kolozsvár, 1922, Minerva műintézet nyomása, 28–30.

⁹ Bővebben lásd: Rugonfalvi Kiss István: *Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa*. In: *Teológiai Szemle*. 12. évf. (1936). 283–301.

¹⁰ Uo. 400.

¹¹ Uo. 400.

Kelemen szerint a „*bámulatos*” egyetértésnek hátterében az áll, hogy Mihai vajda és Basta uralma alatt Kolozsvártól, mint központtól, távol eső Székelyföldön és elsősorban Háromszéken, valamint Erdővidéken levő egyházközségek felügyelet, vizsgálat és ellenőrzés nélkül maradtak, így az egymásrautaltság szüksége közös platformot hozott létre a fennmaradásra.¹² Demeter Samu zágoni református lelkész szerint „...*a reformatio kezdetében a Rikán belőli reformatus és unitarius papok kiméletlen és terhes üldöztetéseknek lévén kitéve – hogy erősebbek legyenek – kölcsönös védelmeztetés és védelmezés végett, egyesültek, úgy az is, hogy az akkori időben az erdők s különösen a Rika nevű nagy erdő is rablókkaal telve lévén, s e miatt a Rikán belőli papok egyházi főbjeikhez és a kormánysszékekhez bátorságban nem útazhatván, személyes sérelmeik orvoslására s egyszersmind egyházi közügyeik igazítása végett, közgyűléseket tartottak.*”¹³

Később majd látni fogjuk a Brandenburgi Katalin által 1630-ban elrendelt háromszékiek tanúkihallgatásából, hogy az ottani gyülekezetek valóban szabadon választhattak maguknak papot és mestert. Előfordult, hogy ahol unitárius volt a pap ott református a mester és fordítva, így aztán felekezeti hovatarozás nélkül látszólag békességben éltek egymással a hívek. Úgy véljük, hogy ezt az idilli állapotot és a privilégiumlevél azon határozatát, miszerint a két felekezet a saját püspökétől és esperesétől függött, némiképp árnyaltabbá teszi Bod Péternek az erdélyi unitáriusok történetéről írott művében idézett egyik dokumentum. Ebből az derül ki, hogy Háromszéken a református püspök bizonyítványa nélkül unitárius pap még saját felekezetének sem lehetett a pásztora. Ugyanis 1614. június 16-án Kézdivásárhelyt Tasnádi Mihály a szentháromságot valló egyházak püspöke Márkosfalvi Jakabnak, az árkosi unitárius egyházközség papjának olyan bizonyítványt állított ki, miszerint tudományában, erkölcsiben megvizsgálta, aztán felvette a törvényt és az evangéliumot tanítók, valamint az üdvözítőtől szerzett szentségeket kiszolgáltatók közé.¹⁴ A kiváltságlevél kiadása

¹² Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*. I. köt. Kolozsvár, 1935, Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet rt. Nyomása, 53.

¹³ Demeter Samu: *A Rikán belőli communitas ösmertetése*. In Szász Károly – Demeter Sámuel (szerk.): *Erdélyi Protestáns Egyházi Tár*. 1. köt. Kolozsvár, 1858, (2). 343.

¹⁴ Lásd: Bod Petrum: *Historia Unitariorum in Transylvania*. Lugduni Batavorm, 1776, 182–183. Ebben a művében Bod a Márkosfalviról szóló adatot az árkosi eklézsia levéltárából vette. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy egy 10 évvel korábban írt, a *Smirnai Szent Polikárpus [...] erdélyi réformátus püspököknek historiájok* (Nagyenyed, 1766, 30–31.) című művében már idézi a Márkosfalvi Jakabról szóló dokumentumot, de abban Körösi (sic!) [Nem tudtuk eldönteni, hogy Sepsiköröspatakról vagy esetleg Kőkösrről van szó. A szerző megjegyzése] unitárius papnak emlegeti. A két egymásnak ellentmondó forrás alapján nem tudjuk megállapítani, hogy Márkosfalvi hol is volt valójában lelkész, de

utáni időszakból több hasonló jellegű adatunk nincs, de ebből is arra következtethetünk, hogy annak ellenére, hogy a privilégium a status quot fenntartotta, mégsem beszélhetünk arról, hogy minden unitárius pap a saját püspökétől és esperesétől függött.

Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy Bethlen országlásának elején ezzel a kiváltságlevelével vallási elfogulatlanságáról tett bizonyosságot. Pokoly úgy fogalmaz, hogy a fejedelem: „*a két vallás hívei között eddig is fennállott és az okmányban különös dicsérettel kiemelt egyetértést s barátságot még szorosabbá tette és egy oly szerves kapcsolatot létesített, mely »communitás« néven századokon keresztül fennmaradt.*”¹⁵ Juhász István szerint nem véletlen, hogy a két felekezet együtt fordult a fejedelemhez, hisz abban az időben Háromszék még átfogó protestáns-református és unitárius – közösségként működött.¹⁶ A kérvényt három esperes, Székely Péter, Koppáni István és Leérde János,¹⁷ írta alá. Juhász szerint ez arra enged következtetni, hogy már abban az időben a széki szervezet alapján három egyházkör létezett. Ő mind a három esperest reformátusnak gondolja,¹⁸ Kénosi-Uzoni szerint azonban Koppáni unitárius volt.¹⁹ Az itt élő protestánsoknak egyházkörökre való tagolódása után megkezdődött a felekezeti megoszlás is Keserői Dajka János református püspök keménykezű fellépésével.²⁰

mivel Bod későbbi könyvében az árkosi eklézsia levéltárára hivatkozik, valószínűbbnek tartjuk, hogy Márkosfalvi Jakab ott szolgált.

¹⁵ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. II. köt (1605–1690.) Budapest, 1904, Erdélyi Református Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsának megbízásából, 59–60.

¹⁶ Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár, 1947, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 48.

¹⁷ Rugonfalvi említett művében Lekredi Jánosnak olvassa az esperes nevét. Rugonfalvi Kiss István: *i. m.*

¹⁸ Uo. Juhász István: *i. m.* 48.

¹⁹ Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* II. köt. Ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2009, Erdélyi Unitárius Egyház, 426. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai. 4/2.) (A továbbiakban Kénosi–Uzoni I., II.)

²⁰ A privilégiumlevelet I. és II. Rákóczi György is megerősítette ugyan, de az unitáriusokat érintő megszorításokkal. „A három székely székben lakó, úgynevezett unitárius papok az országgyűlés közös határozata értelmében, úgy amint eddig, az ezután elkövetkezendő időkben is erkölcsi és külső fegyelmi tekintetben mindig az ortodox püspöktől függenek, és csupán csak neki, ne pedig az ő unitárius püspöküknek legyen megengedve a vizsgálat lehetősége, ha pedig az ő vallásuk tekintetében vele valami ügyük támad, őt az ő helyén keressék meg.” Lásd in: Kénosi–Uzoni II. 401.

Bethlen Gáborra külpolitikailag rossz fényt vetett viszonylag toleráns egyházpolitikája, elsősorban az unitáriusok ideig-óráig való megtűrése. Mivel a nyugati államokban üldözték az antitrinitáriusokat, olyan vádak érték a fejedelmet, hogy a katolikusok kiűzéséért fog fegyvert és az ariánusok vallását akarja terjeszteni, elfogadtatni. Ezért a protestáns hatalmakkal folytatott diplomáciai kapcsolatfelvétel, tárgyalás és szövetségkötés során többször nyomatékosítania kellett, hogy szentháromság hívő és országa az egyetemes kereszténység szerves részét képezi.²¹ Ezzel együtt kormányzása során soha nem lépte át a politikai ésszerűség határát, olykor alkukra kényszerült, ám kitartó munkával mégis sikerült elérnie, hogy a református felekezet minden addiginél közelebb kerüljön az államegyházi státushoz.²² A türelmes fejedelemnek unitáriusokkal szembeni ellenszenvét Gál Péter követ 1623-ban tett jelentése örökítette meg: „*Én megesküdttem arra ide bejövetelemben a fejedelemségre, hogy minden rendnek szabad religiója legyen. Én az ariánusokat felettem gyűlölöm, és ha mit cselekedném fogadásom ellen, tehát legörömbömbben őket üzném ki ez országbul, de maradjon helyén fogadásom.*”²³ Nyilván Bethlent eskü kötelezte arra, hogy a törvények értelmében biztosítsa a bevett vallások szabad gyakorlását, de ahol lehetett, megnyirbálta az unitáriusok jogait és a szombatosokkal, valamint az innovációs dekrétumokat megsértőkkel szemben határozottan fellépett. A politikai szándékot Keserű Bálint megfogalmazása szerint végigkísérte a „*kálvinista irodalmi támadás*” azzal a céllal, hogy elméleti szinten is leszámoljanak az unitáriusokkal.²⁴ Ennek megvalósításába Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi fejedelem is egyháza és főiskolája vezető tisztviselőit vonta be.

Alig négy évvel a háromszéki protestáns papoknak szóló nevezetes privilégiumlevél kiadásától, 1618 augusztusában vagy szeptemberében Bethlen Gábor és udvartartása jelenlétében került sor arra a hitvitára,²⁵ amely Geleji Katona István református rektor és Csanádi Pál, a kolozsvári unitárius iskola igazgatója

²¹ Barcza: *i. m.* 199.

²² Szabó András Péter: *A dési per történeti háttere*. In: Egyháztörténeti Szemle. 2003/2 [online] <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szaboandraspeter.htm>

²³ Barcza: *i. m.* 167.

²⁴ Szentpéteri Márton – Viskolcz Noémi hivatkozik Keserű Bálintra. Lásd: Szentpéteri Márton – Viskolcz Noémi: *Egy református-unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben*. In: Heltai János, Tasi Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolc, 2005, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 95.

²⁵ Pap Balázs legújabb kutatásai rávilágítanak, hogy a hitvita időpontját meghatározni lehetetlen. Lásd: Pap Balázs: *Egy tizenhetedik századi református-unitárius hitvita dokumentumáról*. Csanádi Pál: *Pöröly*. In: Keresztény Magvető. 108. évf. 2002/2–3, 202.

közt, a gyulafehérvári piaci kistemplomban zajlott le. A disputa célja református részről az volt, hogy az unitáriusokat megvádolják, hogy eltávolodtak az 1579-es *Consensus ministrorum* alapelveitől. A gyulafehérvári vita hevében Csanádi Krisztust „*tett Istennek*” (Deus factitius) nevezte, ami nyilván a nonadorantizmus fogalmát is kimerítette. Ez a kijelentés a fejedelmet annyira felháborította, hogy Csanádit csak az előre kiállított oltalomlevél mentette meg a büntetéstől.²⁶

Ez a vita teljes mértékben meghatározta a soron következő 1618. évi, október 4–21. között Kolozsváron ülésező országgyűlés hangulatát, ahol a szombatosok ellen újból határozottan felléptek, aminek eredménye messzesemenően kihatott az unitáriusokra is. Az országgyűlésen büntetés terhe mellett határozatba foglalták az időpontot is, ameddig a tévelygők valamely recepta religióba visszatérhetnek. „*Végeztük azért országul..., hogy valakik ez országban akár tanító, akár minémű renden való emberek legyenek, kik az recepta religiókon kívül való haeresiseket követnének, hogyha azok ez jövendő karácson napjáig a die promulgationis praesentium articulorum arra az religióra, az melyből exorbitáltak, avagy akármelyikre az recepta religiók között nem convertálnak, az olyanokat urunk ő nagysága directora által citáltatván... minden kedvezés nélkül megbüntettesse ő nagysága mind magokat, mind pediglen azoknak patronusit, promotorit és fautorit.*”²⁷

Az előbb idézett országgyűlési törvény természetesen az egész fejedelemség területére érvényes volt, ellenben annak végrehajtásáról alig tudunk valamit, kevés adat maradt fent, és ezek sem a világi hatóságok intézkedéseiről, hanem az egyházak lépéseiről tanúskodnak. Az unitáriusok legalitásukat veszélyeztetve érezték a szombatosokkal való azonosítás okán is, és azért is, mert a szekta tagjai fenyegetettség esetén többnyire köztük rejtőztek el. Éppen ezért az akkori püspök, Radécus Bálint a fejedelem meghagyásából még azon év november 11-én Erdőszentgyörgyön a szombatosok felkutatása és a tőlük való elhatárolódás érdekében zsinatot tartott. Ahogy meghívólevelében fogalmazott: „*hogyha ez minél hamarabb meg nem történik, egész egyházunk a legnagyobb veszedelemben forog.*”²⁸ A zsinaton a fejedelem képviselőjében az új református püspök Keserői Dajka János elnökölt. A határozatok nem maradtak fent, csupán az a hat pontból álló feltételrendszer, amit minden szombatosnak be kellett tartania ahhoz, hogy

²⁶ Pokoly: *i. m.* II. köt. 1605–1690. 69.

²⁷ EOE: *i. m.* 7. köt. 1. határozat. 488–489.

²⁸ Kénosi–Uzoni: *i. m.* I. köt. 109.

az egyház újból befogadja őket.²⁹ Az unitáriusoknak a szombatosoktól való belső megtisztulása jó lehetőséget biztosított a reformátusoknak a beavatkozásra. Keserői Dajka János engedélyt kapott a fejedelemtől, hogy az unitáriusok helyett ő mint református szuperintendens keresse fel a szombatosokat, és kényszerítse az áttérésre. Ezzel párhuzamosan a szentháromság-tagadó egyház ellen is e cím alatt indított támadást. Keserői azt is elérte a fejedelemtől, hogy az 1614-ben a háromszéki reformátusoknak és unitáriusoknak adott kiváltságlevél egy részét érvénytelenítse, majd 1619-ben generális vizitációra induljon. Gelei így ír erről: „Ezt a rít confusiót [az 1614-es kiváltságra utalva] megboldogult kegyelmes urunk [Bethlen Gábor] tollálni akarván, az egész székelységet, kiváltképpen Háromszéket, üdvözült Keserői János akkori ortodoxus püspök, és melléje adatott brachium által, az ellenkezőknek nagy méreg bosszúságokra megcirkáltatá és feltalálá, hogy sok szép rakott eklézsiák, és bő népű roppant helyek, amelyeket a Krisztus istenségét tagadó hitetők elfoglaltak volt, a mi igaz keresztyén vallásunkon voltak, és azok, mint ólálkodva járó farkasok, közülök kiüzetvén, közikbe Keresztyén Lelki Pásztorok rendeltetének, és ismét az ő lelki annyoknak, az igaz Eklézsiának, kebelébe visszatérének. Ez istenes úton, módon számtalan sok lelkek a kárhozatból kiragadtatának, és az Eklézsiák igen megszorodának, s a tévelygőknek pedig gyülekezetik meghiúsodának.”³⁰

Az unitárius egyháztörténet-írásban Szentábrahámi Mihálytól kezdve Kénosi–Uzonin, Székely Sándoron, Kanyaró Ferencen és másokon keresztül egészen Erdő Jánosig toposzként tér vissza az a megállapítás, hogy a „megcirkáltatás” eredményeképpen Keserői Háromszéken több mint 62–70 unitárius

²⁹ Uo. 110.1. A szombatnak és más zsidó ünnepeknek megülését, valamint az egyéb zsidó rendszabályokat hagyják el, amint hogy ezt parancsolják az apostolok is az ő írásaikban; kiváltképpen látható ez a Galatákhoz és kolossébeliekhez írott levelekben. 2. Vasárnaponként, amiként szokták volt cselekedni maguk az apostolok is, mondjanak egyházi beszédek, és pedig a templomban. A beszéd előtt és után pedig mondják el az úri imádságot. 3. Krisztus urunkról és idvezítőnkéről, az ő országáról és az Újszövetségről, melyet ő a maga drága vérével pecsételt meg, semmi olyat ne mondjanak, ami a bevett vallással ellenkezik, sőt inkább a szerint tanítsanak. 4. Kereszteljenek s vegyenek úrvacsorát. 5. Javadalmukat zsidó szokás szerint ne az első zsengeből és egyéb megajánlásokból, hanem egyházunk papjainak szokása szerint kapják. 6. Mindenben vessék alá magukat a mi egyházi fejelemünknek.

³⁰ Gelei Katona István: *Titkok titka... Ajánló előbeszéd az eretnekségnek eredetiről, és terjedetiről Rákóczi Györgynek Erdélyországnak fejedelmének*. Gyulafehérvár, 1645, Oldal-szám nélkül. (RMNY 2103).

eklézsiát térített át református hitre.³¹ Pokoly szerint ott mindössze 8–10 unitárius gyülekezet volt, és ezek mindegyike a „*privilegium erejével, de azért mégis kel­lő indok nélkül, mintegy bekebelezetett a református egyházba.*”³²

A következőkben megpróbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy hová vezethető vissza a háromszéki 62–70 unitárius gyülekezetről szóló toposz. Szentábrahádi Lombárd Mihály eredetileg latinul írt és Uzoni Fosztó István által magyarra fordított kéziratos egyháztörténetében olvashatjuk, hogy: „*Enyedi György püspök idejében ugyan az unitáriusoknak Erdélyben több ministeri és ek­lézsiái voltak mintsem négyszázhuszonöt (425). (Háromszéken) A három szé­kely székből hatvankettőknél (62) többek, amint írva vagyon az Enyedi György 1595 esztendőben, ama helyről: Luk 12,32 elmondott prédikációjában.*”³³ Ebből az idézetből egyértelmű, hogy Enyedinek egyik beszédében kell keresgelnünk a megoldás kulcsát. Köztudott, hogy a 16. század végén megválasztott unitárius püspök, Enyedi több mint háromszáz prédikációt írt,³⁴ amelyeknek egy része kéziratos kódexekben maradt fenn.³⁵ A textus alapján sikerült beazonosítanunk két változatban is azt a prédikációt, amire Szentábrahádi hivatkozik.³⁶ Az egyik a sárospataki Enyedi kódexben a 94. beszéd, amelynek minket érdeklő része így hangzik: „*De mindazonáltal nem oly kevesen vagyunk az mint ők itílik és mond­ják. Ez mi országunk egy kis szegelet föld, dicsírtessék az Úr Istennek neve, itt is nem csak huszonötön vagyunk, hanem még huszonöt­nél is többen csak tanító ren-*

³¹ Szentábrahádi Lombárd Mihály: *Az Isten Eklésziájának Sokféle Változásairól írott Szent História*. Kézirat Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban. MsU 977/A. 476., MsU 1663, 563.; Kénosi–Uzoni: *i. m.* I. köt. 204., 807.; II. köt. 197., 393, 397.; Aranyosrákosi Székely Sándor: *Unitária vallás története Erdélyben*. Kolozsvár, 1840, 132.; Nagy János: *Hídvégi Mikó Ferencz életrajza*. In: *KerMagv.* 10. évf. (1875). 39.; Kanyaró Ferencz: *Unitáriusok Magyarországon*. Kolozsvár, 1891, 219. Csifó Salamon: *A vallás története Háromszék-vármegyében*. In: *KerMagv.* 31. évf. (1896). 163–164.; Erdő János: *Az unitárius egyház*. In Barabás Zoltán – Miklós László – Bodó Barna (szerk.): *Erdélyi egyházaink évszázadai..* Bukarest, 1992, Transil Rt., 257. (RMSZ zsebkönyvek)

Elsőként Botár Imre próbálta meg tisztázni a „megcirkáltatás” kérdését. Az Unitárius Életben megjelenő írására a későbbiekben még visszatérünk.

³² Pokoly: *i. m.* II. köt. 1605–1690. 72.

³³ Szentábrahádi: *i. m.* 476–477.

³⁴ Lásd Kanyaró Ferenc: *Enyedi György egyházi beszédei*. In: *KerMagv.* 33. évf. (1898). 22.

³⁵ A másolatok közül öt kötet a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban (MsU 1228, MsU 737 I–IV), két kötet a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban (Ms 0439) és egy kötet a sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában (7. számú kéziratos) maradt fenn.

³⁶ Itt mondok köszönetet Káldos Jánosnak a beszédek azonosításánál nyújtott segítségért.

den is. És egy, az egész gyülekezet előtt, kinek szava még hihető, és mindeneknél tisztességes híre vagyon azt mondá, hogy vadnak egy részecskéjiben országunknak, kik itt jelen nem voltak mostan 62 prédikátorok, kik az egy élő Istennek és az ő Szent Fiának vallásában mindenben velünk egyeznek, és velünk azon egy Istent vallják és prédikálják, kik hogy itt nem voltak az üdőnek veszedelmes volta, és az messze való hely nem engedte. Hát hol vadnak az sok Nicodemusok, kik közül egy-néhányat tudunk, sokakat nem ismerünk, kik az Istennek igazságát kötve, fogva tartják? Kik csak alkalmatosságot várnak és az Úrnak meglátogatásának napját várják. Nem olyan kevesen vagyunk tehát, az mint az mi ellenközőink hirdetik. De ha szintén kevesen volnánk is, nem elég ok hozzá, hogy hamis vallásunk, mert itt is azt mondá Christus Urunk: Ne félj kicsin nyáj.”³⁷

A másik a kolozsvári kódexnek 27. számú prédikációja, amiben a következő szövegvariáns maradt ránk: „De mind az által nem oly kevesen vagyunk az mint ők ítlik és mondják. Ez mű országunk egy küs szegelet föld, dicsírtessék az Úrnak neve, hogy itt is nem 250n vagyunk, hanem többen csak tanító rendben. Nem olyan kevesen vagyunk hát, mint ők ítlik. De ha szintén kevesen volnánk is, nem elég ok hozzá, hogy hamis vallásunk, mert itt is azt mondá Christus Urunk: Ne félj kicsin nyáj.”³⁸ A két prédikáció egészének összehasonlításából arra következtethetünk, hogy a kolozsvári a régebbi, amit egy későbbi másoló helyenként szavakkal, sőt hosszabb részekkel is kiegészített, amilyen például a háromszéki papok létszáma, így hozva létre a sárospataki vagy annak is forrásául szolgáló szöveget.

Ahogy láttuk Szentábrahámi Enyedi prédikációját 1595-re datálja és 425 unitárius gyülekezetéről beszél, amiből 62 Háromszéken található. Ezt az adatot, amint említettük, a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténet is átveszi,³⁹ holott tudjuk azt, hogy Uzoni tulajdonát képezte a Sárospatakra került Enyedi kódex, és abban természetesen olvasta, hogy a püspök mindössze 25-nél több gyülekezetéről beszél. Uzoniék meg is említik a prédikációra támaszkodva, hogy 1595-ben Enyedi mentegetőzik amiatt, hogy a konzisztóriumon kevés számú pap jelent meg. Láthatjuk azonban, hogy Uzoniék a megmaradt forrásokat önkényesen kezelték, és elsősorban azokat az adatokat vették át, amelyekkel legmarkánsabban tudták bizonyítani a gyülekezetek magas létszámát és azzal együtt az egyház létjogosultságát. Kérdés az is, hogy Szentábrahámi honnan vette a 450 gyülekezetet, milyen dokumentumokra támaszkodott Enyedi kapcsán, hisz a meglévő két prédikáció

³⁷ Enyedi György: *Conciones*. 311–312. Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, 7. sz.; Kanyaró Ferenc: *i. m.* 27–28.

³⁸ Enyedi György: *Conciones I–IV*. 284. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU 737.

³⁹ Kénosi–Uzoni: *i. m.* I. 204.

25, illetve 250 gyülekezetet említ. Elképzelhető, hogy létezett a Lk 12,32 textusú prédikációnak egy olyan variánsa is, amit csak ő látott, és a két meglévő, valamint ezen eltűnt forrásoknak az összegyűrásából alakította ki évszázadokat átívelő „történelmi” megállapítását.

Szentábrahámival ellentétben Kanyaró Ferenc szerint Enyedi az 1596–ban, illetve 1597-ben tartott zsinatok valamelyikén mondta el az idézett beszédet.⁴⁰ A prédikáció tartalma alapján azonban arra következtethetünk, hogy Enyedi püspökké választásakor vagy közvetlenül utána, valamikor 1592 júliusában mondhatta el.⁴¹ Emellett arra is gondolhatnánk, hogy ez a szónoklat még Hunyadi De-meter közvetlen halála előtt, 1592. június 3-án a tordai zsinaton hangozott el, és Enyedi mentegetőzése, hogy „*itt is nem csak huszonötön vagyunk, hanem még huszonöttnél is többen csak tanító renden is*” visszaköszön a szinódus egyik szigorú határozatában, miszerint valamennyi lelkészt és oskolamestert arra köteleztek, hogy attól kezdve hiánytalanul részt vegyenek a zsinatokon, és azt a lelkészt, aki háromszor elmulasztja megjelenni a gyűléseken, papi hivatalától is megfosztják.

Az Enyedi prédikációban a 62 háromszéki unitárius gyülekezetre való utalás, amint említettük, természetesen későbbi betoldás, és a Keserői általi „megcirkálás” tényleges veszteségeinek visszavetítéséről és felnagyításáról van szó.

A következőkben arra is megpróbálunk választ adni, hogy hány unitárius gyülekezet lehetett Háromszéken.

Bethlen Gábor uralkodása kezdetén a székelyek hadi létszámának felmérése 1614. február 17–23. között mindegyik székely székben általános összeírást rendelt el. Ezen lustrum szerint Háromszéken, azaz Sepsiszéken és Erdővidéken 44, Kézdiszéken 32 és Orbaiszéken 18, összesen 94 település található.⁴² Erdővidék tulajdonképpen Miklósvárszékkal esik egybe, és ezért mondja Benkő József, hogy az egész tájegységet helyesebb volna „*Négy szék névvel illetni*”.⁴³ Benkő Há-

⁴⁰ Kanyaró: *i. m.* 28.

⁴¹ Itt elsősorban Káldos Jánosnak a véleményére hagyatkozunk.

⁴² Lásd: *Székely oklevéltár IV. Székely népesség-összeírások 1575–1627.* Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Demény Lajos. Kolozsvár, 1997, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 200–201.

⁴³ Benkő József: *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe.* II. köt. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szabó György. Bukarest–Kolozsvár, 1999, Kriterion Könyvkiadó, 90.

romszék leírásakor 93 helységet említ, kihagyta az egykor Zabola és Tamásfalva közt fekvő Domokosfalvát, hisz azt 1658-ban a tatárok teljesen elpusztították.⁴⁴

Háromszék történetében az első protestáns lelkészek nevei az 1560-as évekből maradtak fenn, de egészen 1580-ig még számos katolikus pap működött olyan községekben, amelyek a század végére mind a reformáció követőivé váltak.⁴⁵ Erre utalva írja Veszely, hogy Székelyföldnek belső székei közül a hitújítás következtében a háromszéki katolikusokat érte a legnagyobb veszteség. Erdővidéken egy gyülekezet (Barót), Sepsiszékből egy sem, Kézdi- és Orbaiszékből csak a határfalvak maradtak meg katolikusnak,⁴⁶ körülbelül 23–24 plébánia,⁴⁷ és nyilvánvaló, hogy Háromszék többi 70–71 települése protestánsná lett.

Juhász István alaposan feltárta ennek a térségnek katolikus és protestáns felekezeti szétválását,⁴⁸ de a református és unitárius gyülekezetek elkülönülésének folyamatát sokkal nehezebben tudta dokumentálni. A többször említett 1592. évi tordai unitárius zsinat arról határozott, hogy „*ha a sepsi diocesisből hárman vagy négyen lesznek a senior mellett, megelégszik vele a synat.*”⁴⁹

Egyértelmű, hogy a háborús körülmények miatt a távoli Háromszékről az ottani papok és mesterek nehezen tudtak közlekedni, és ezért őket felmentették a zsinatokon való kötelező részvétel alól, csupán képviseleti alapon kellett néhányuknak megjelenniük.⁵⁰ A határozatból arra is következtethetünk, hogy Háromszéken volt legalább egy unitárius esperes. Juhász szerint egyetlen unitárius esperes nevét sem ismerjük a 16–17. század fordulójáról, csupán a református Torjai Székely Péterét, aki 1603-ban egyedül vizitálta az ottani nem katolikus

⁴⁴ *Fejezetek Zabola történetéből.* [online] <http://www.csangomuzeum.ro/tartalom.php?nyelv=hu&oldal=7&id=9>

⁴⁵ Péterffy György: *A reformáció Háromszéken.* In: Székelyföld 14. évf 2010/9. [online] <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTE0Mg>

⁴⁶ Veszely Károly (szerk.): *Erdélyi egyháztörténelmi adatok.* I. köt. Kolozsvár, 1860, 373.

⁴⁷ Lestván Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai* (I–II. Gyulafehérvár, 2000, Római Katolikus Érsekség) című kötetéből számoltuk össze a reformációt követő időszakban katolikusnak megmaradt háromszéki települések neveit.

⁴⁸ Juhász: *i. m.* 45–47.

⁴⁹ Tóth: *i. m.* XIII.

⁵⁰ 1620-ban a Nagyenyeden tartott református zsinat hasonló intézkedést hozott a háromszéki lelkészek számára, miszerint a nyári zsinatra a sepsiszéki esperes tizenharmad magával, a kézdiszéki ötödmagával, az orbaiszéki negyedmagával kell, hogy megjelenjen, télen pedig csak néhány küldöttel. Lásd Szilágyi István: *Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsínatainak végzései kivonatban.* In: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 3. évf. (1872). 8. Újabban. Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762.* Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányokat írta Buzogány Dezső, Sipos Gábor. Kolozsvár, 1999, 38. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Füzetek, 3.)

gyülekezeteket, és 1606-ban Háromszék képviselőjében egyedül vett részt a Tasnádi Veres Mihály református püspök vezetése alatt tartott székelyudvarhelyi zsinaton.⁵¹ A Kénosi–Uzoni egyháztörténet azonban 1587-ből Bessenyei Jakabnak a nevét említi mint első háromszéki unitárius esperest, ugyanakkor az 1614-es kiváltságlevélben szereplő három esperes, az előbb említett Torjai Székely Péter mellett Leérde János és Koppáni István közül ez utóbbit, hiteles dokumentumra hivatkozva, szintén unitáriusnak mondja.⁵² Juhász Istvánnal ellentétben azt kell megállapítanunk, hogy a nagy kiterjedésű protestáns Háromszéken 1603–1614 között minden valószínűség szerint egy unitárius esperes is szolgált, és a széki szervezet alapján nemcsak a három református egyházmegyének, hanem egy unitárius egyházkörnek már akkor léteznie kellett, de ennek működéséről semmi konkrétum nem tudunk egészen az 1630-as évekig. Az kétségtelen, hogy a területileg szétvált egyházkörökben, 70–71 településsel továbbra is fennállott az egységes protestáns egyházszervezet, aminek felszámolását és felekezeti elkülönítését Keserői Dajka János református püspök 1619-es vizitációja vitte véghez.

A legnehezebb kérdés azt megállapítanunk, hogy e települések közül ténylegesen hány olyan lehetett, ahol többségben voltak az unitáriusok. Abból a premisszából kiindulva, hogy egy-egy gyülekezetben, ahol a pap unitárius volt, ott a mester református, és fordítva, nem tudunk a felekezeti megoszlásra következtetni. Itt egy olyan együttélési forma alakult ki, amelyről Szentábrahámi megállapította, hogy a „háromszékiek nem voltak eléggé (forgottak) gyakoroltattak a keresztényi vallásnak ágazatiban az unitáriusok szerint”,⁵³ ami természetesen igaz volt a reformátusokra nézve is, és tulajdonképpen a hívők szintjén mindegy volt, hogy az adott gyülekezetben milyen felekezetű pap vagy mester szolgált. Teljes abszurditás lenne azt gondolnunk, hogy mindegyik protestáns gyülekezet unitárius lett volna, és csak Keserői beavatkozása révén váltak reformátusokká.

Keserői érzekelte ennek a helyzetnek a tarthatatlanságát, és a fejedelem támogatásával, hatalmát kihasználva és visszaélve vele, „cirkálta meg” Háromszéket. Érvényt akart szerezni a Bethlen Gábor valláspolitikáját is meghatározó, 1581-ben Kolozsvárott törvénybe iktatott ún. major pars elvének, amely szerint a vegyes vallású helyeken, ha csak egy templom van, az a többségé legyen,⁵⁴ figyelmen kívül hagyva a törvény azon kikötését, amit az 1615. évi szeptember-

⁵¹ Juhász: *i. m.* 48.

⁵² Kénosi–Uzoni: *i. m.* I. köt. 426.

⁵³ Szentábrahámi: *i. m.* 476–477.

⁵⁴ EOE: *i. m.* 3. köt. 157.

októberi országgyűlésen rögzítettek, nevezetesen, hogy „*Ahol melyik fél többen vagyon, az olyané legyen az templum ... de addig bele ne szállhassanak, hanem elsőben egyenlőképpen és egy költséggel az két religión valók építsenek auditoriumokat...*”⁵⁵

Keserői püspök Háromszéken, Bod megfogalmazása szerint, csak „*megválasztotta a gabonát a konkolytól*”.⁵⁶ Az egyházfő vizitációjáról nem maradt fent jegyzőkönyv, azonban az akciója ellen, az ottani unitárius papok az 1620-ban Nagyenyeden tartott református zsinathoz fordultak jogorvoslatért. A kérelemlevelet a ráadott felelettel Bod a következőképpen örökítette meg: „*Kívánjuk – írják a háromszéki unitárius papok –, hogy aminémű Uniónk minékünk Háromszéken volt, az in omnibus punctis et clausulis megtartassék. Ac proinde liberum legyen ezután is trinitária ekklesiában transmigrálnunk, mikor vocatiókn vagyon, aminthogy a trinitárius atyánkfiainak is antitrinitárius ekklesiába, amint ekkédig volt.*” A reformátusok generális zsinata ezt felelte: „*Az Unió igen megtartassék, de salvis manentibus Ecclesiis utrinque. Azaz: se antitrinitárius minister trinitária ekklesiába ne transmigráljon, bátor hivatala legyen is a tudatlan községtől; hanemha teljességgel religiójokat mutálni akarnák, se vice versa a trinitárius antitrinitária ekklesiába ne transmigráljon*”. Az unitáriusok még azt is kérték, hogy papjaik felszentelésre Kolozsvárra mehessenek, de a zsinat ezt is megtagadta tőlük.⁵⁷

Az unitáriusok felterjesztését elemezve megállapíthatjuk, hogy ők a hat évvel korábban Bethlen Gábortól kapott kiváltságlevélben foglaltakra utalnak, amiben az is szerepelt, hogy mindkét felekezet a maga püspökétől és esperesétől függ. A kérésük pedig elsősorban arra irányult, hogy az évenkénti papmarasztalás intézményének értelmében továbbra is szabadon mozoghassanak a székben, és ahová megválasztják, ott zavartalanul dolgozhassanak. A zsinat végzéséből láthatjuk, hogy Keserői fellépéséig a privilégium leple alatt felekezetiileg összekeveredve élő híveket szolgáló papok 1620 után csak saját konfessziójukhoz tartozókat pásztorolhatták.

A püspök a karhatalmat felhasználva és olykor erőszakot alkalmazva állapította meg, hogy melyek az unitárius, illetve a református gyülekezetek. Megtehetette ezt minden további nélkül nemcsak azért, mert Bethlen Gábor teljhatalmú támogatását élvezte, hanem azért is, mert maga a fejedelem épp 1619-ben indult Magyarországra, hogy a protestánsok oldalán bekapcsolódjon a harmincéves

⁵⁵ EOE: i. m. 7. köt. 286.

⁵⁶ Bod: i. m. 66.

⁵⁷ Uo. 67.

háborúba, így Erdélytől, főleg Háromszéktől távol nem foglalkozott az ottani vallásügyi kérdésekkel.

A megmaradt unitárius egyházközségeknek ettől kezdve egészen 1630-ig biztosan nem volt külön esperese. Radécus püspök és papjai Bethlen halálát követően az örökébe lépő Brandenburgi Katalin fejedelemasszonyhoz panaszt nyújtottak be, mert *„igen zokon esik nekik az, hogy a háromszéki székely székekben lévő unitárius eklézsiák a református vallású püspök joghatóságának legyenek alávetve”*.⁵⁸ Az ügy kivizsgálására a fejedelemasszony tanúkihallgatást rendelt el, amelyet Kilyénben 1630. május 20-án Szentiványi Henter András⁵⁹ sepsiszéki, Köröspataki Kálnoki István⁶⁰ miklósvárszéki alkirálybírók, és Kilyéni Székely Boldizsár nemes jelenlétében tartottak meg. Az ötvenkilenc⁶¹ tanú vallatásáról készült jegyzőkönyvet felterjesztették Brandenburgi Katalinhoz. Az 1630. április 7–29. között Kolozsváron tartott országgyűlés tanácsosai, valamint a királyi ítélőtábla ülnökei egyhangú véleménye alapján egy pátenslevelet adtak ki, miszerint: *„Azokban a székely székekben lévő unitárius eklézsiáknak jövőben legyenek meg saját vallású espereseik. Ezek azonban az ortodox református vallású püspök felsőbbbségét, amint eddig, ezután is ismerjék el. Amikor pedig a református vallású püspök azon a helyen az eklézsiák megvizsgálását jónak látja, az unitárius vallású esperes ilyenkor álljon oldala mellett. Vallási tekintetben a saját felekezetű papjainak megvizsgálása ennek az esperesnek áll tisztében és a református vallású püspök őket a vallásra vonatkozó ügyekben nem vizsgálhatja meg. Másodszor: Az unitárius papok kinevezése is nem a református vallású, hanem saját püspökük útján történik. Ha pedig unitárius hívők közt vallási és lelki dolgok ügyében valami perpatvar támad, annak föllebbvitele az unitárius vallású vagy hitű püspök elé tartozik. Az eklézsiák igazgatására vonatkozó minden más esetben intézkedési jogát a református vallású püspök megtartja.”*⁶²

A két felekezet merőben ellentétesen értelmezte ezt a törvényt. Az unitáriusok természetesnek vették, hogy háromszéki lelkészeik és iskolamestereik is részt vehetnek saját zsinataikon, annál is inkább, mert azokon lelki dolgokról szoktak értekezni, valamint a papok ordinálását is ezeken a gyűléseken tartják. Ezzel

⁵⁸ Kénosi–Uzoni: *i. m.* II. köt. 409.

⁵⁹ Kállay Ferenc: *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben.* Nagyenyed, 1829, 251.

⁶⁰ Uo. 254.

⁶¹ A vallatási jegyzőkönyvben a tanúk sorszámozása téves. Az utolsó tanút 58-as számmal regisztrálták, de két hatos számú tanú van. Értelemszerűen így 59 és nem 58 tanút hallgattak ki.

⁶² Kénosi–Uzoni: *i. m.* II. köt. 409.

szemben a református püspök, Keserői, már a következő évi Nagyenyedre meghirdetett zsinatukon való részvételre kötelezte a háromszéki egyistenhívőket, ugyanakkor megparancsolta nekik, hogy a kirótt adót is magukkal vigyék.

Erre Radécus püspök tiltakozó levélben fordult a rendekhez és az újonnan megválasztott fejedelemhez, I. Rákóczi Györgyhöz. A felterjesztésnek több fogalmazványa is fennmaradt, az egyikben többek közt Radécus azt is elmondta, hogy „tegnap ő kegyelmét [Keserői püspököt] maga házánál megtalálván személyem szerint, hogy ez szép egyességről közönségesképpen concludált dolgot ő kegyelme ne impedálja püspökségem alatt levő unitárius szeniort és minisztereket, az végezés ellen gyűlésben való hivattal, annyival inkább examinálással, ordinálással, taxával és egyéb illetlen dolgokkal ne terhelje. De ő kegyelme magát ellenem opponálván, és szeretettel való intésemmel semmit nem gondolván elszánt akarattalul supersedeálni nem akar.”⁶³ Radécusnak nem sikerült személyesen meggyőznie püspöktársát, hogy a Katalin pátensében megfogalmazottak ellenében ne cselekedjen. Ezért volt kénytelen híveivel együtt érző pátosszal jogorvoslatért folyamodni: „Nekünk mindnyájunknak lelkünk ismeretinek nagy fájdalmával, és kimondhatatlan szomorúságunknak és szübbeli keserűségünknek nehéz terhével Nagyságotoknak azért és kegyelmeteknek fejenként alázatosan könyörgök...”⁶⁴ Az unitáriusok kérték a fejedelmet, hogy az ország uniója szerint magyarázatot és felvilágosítást adjon arról is, hogy „Keserői püspök uramtól hirdettetett papi gyűlésiben kellessék-e az mi religiönkon való prédikátor atyánkfiainak elmenniek, és ha illendő-é, hogy ezzel conscienciájok ellen többire terheltesenek.” Rákóczi 1631. június 27-én rövid tömörséggel csak annyit válaszolt, hogy: „Az mint Kolozsvárott elrendeltetett és eligazított az terminuson, mind az két fél ahhoz tartsa magát sub poena calumniae.”⁶⁵ A tiltakozás ellenére a református püspök főhatósága a vizitációban, fegyelmezésben, egyházi perekben továbbra is megmaradt.

Nem véletlen, hogy Rákóczi ilyen módon oldotta meg a kérdést, hisz ő a „bibliás őrálló fejedelem”⁶⁶ elődjénél is erőteljesebben védelmezte a református egyházat, és mint ilyen tovább folytatta, majd kiteljesítette Bethlen valláspolitikáját. Ez a Rákóczi-féle egysoros rendelet, amellyel úgymond megerősítette a

⁶³ Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára. Jelzet: RegA. G. 3. (A továbbiakban EUEGYLt)

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Benczédi Gergely: *A háromszéki unitárius papoknak a ref. püspök felügyelete alatt hagyása 1630.* In: *KerMagv.* 19. évf. (1884). 353.

⁶⁶ Nagy László ilyen címen írt könyvet: *A „bibliás őrálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar történetében.* Budapest, 1984, Magvető. A fejedelem vallásosságáról lásd Kraus Georg: *Erdélyi Krónika 1608–1665.* Fordította Vogel Sándor. Budapest, 1994, 142.

Katalin pátensét, hozta létre a háromszéki egységszervezetből negyedikként kiszakadó unitárius egyházkört, amely a 17. század folyamán 1692-ig tulajdonképpen az erdélyi református egyház része volt. Bizonyosságul szolgálnak erre az 1637. évi dési és az 1640. évi gyulafehérvári református zsinatnak azon határozatai,⁶⁷ amelyek a háromszéki unitáriusok egyes egyházi ügyeit szabályozták.

Rákóczi a szombatosok ellen korábban hozott törvénycikkeket nemcsak megerősítette, hanem azokat végre is hajtotta, és a régi jól bevált „*zsidozó-kártyát pedig újfent felhasználta*”⁶⁸ az unitáriusok visszaszorításában.

Az 1630. május 20-án tartott háromszéki tanúkihallgatások

A 6 ívrét jegyzőkönyv⁶⁹ az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában maradt fenn. Kelemen Lajos levéltáros másolatot készített róla, és elküldte Budapestre Botár Imrének, aki 1949-ben az Unitárius Élet hasábjain, e szöveg alapján, egy rövid cikket jelentetett meg. A lap terjedelmi korlátai miatt Botárnak nem volt lehetősége arra, hogy a jegyzőkönyvről alapos elemzést tegyen közzé. Az 59 tanú vallomása közül mindössze háromra hivatkozott, továbbá Juhász Istvánnak két évvel korábban, 1947-ben megjelent *A székelyföldi református egyházmegyék*

⁶⁷ A dési zsinat végzése értelmében szokásban volt, hogy Háromszéken, ha valaki az egyházközségből felperese elől egy másik háromszéki egyházmegyébe szökött, akkor az ottani esperes elé kellett idézni az illető személyt. Ezt a gyakorlatot megerősítik mind az „ortodoxus seniorok, s mind pedig az unitárius senior inspectiója alatt levő ecclesiákban” vallásra való tekintet nélkül, „mivel efféle külső törvényekben” az unitáriusok a reformátusokkal „egyenlő igazsággal élnek”. Továbbá: ha unitárius személy református egyházközségbe megy, annak a református esperes a református kánon szerint kell igazságot szolgáltatnia. Abban az esetben, ha református személy szökök unitárius eklézsiába, az unitárius esperesnek református törvények szerint kell eljárnia azzal a kikötéssel, hogy ez a gyakorlat „az egy unitárius esperesten kívül kiljebb nem terjed, annál inkább nem pápistákra és más székekben lévő unitáriusokra, akikkel minékünk ilyen conjunctiónk [kapcsolatunk] nincsen”.

A gyulafehérvári zsinat a háromszéki unitárius és református egyházközségekben történő esketési rendtartást szabályozta. A kiindulási alap az, hogy amilyen vallású a vőlegény, olyan pap esketheti. Ellenben, ha az ifjú pár református faluban lakik és a vőlegény unitárius, akkor ebben az esetben megtiltják neki, hogy unitárius eskető papot vigyen a református gyülekezetbe. Nekik kell elmenniük máshol megesküdniük, persze, ha a vőlegény mátkája is úgy akarja. Lásd Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései...*

⁶⁸ Szabó A.: *i. m.*

⁶⁹ EUEGyLt. Jelzet: RegA. G. 1. A jegyzőkönyv elemzésekor a tanúvallomások idézése után, hogy ne terheljük a szöveget, nem használunk jegyzetet, azonban mindegyik tanú neve után zárójelben odaírtuk, hogy hányadik tanúról van szó.

című kötetére reflektált, és mintegy végkonklúzióként leszögezte, hogy nem lehet megállapítani Háromszéken hány unitárius papot távolítottak el, és így azt sem, hogy hány község lett reformátussá, „*tehát számokat e tekintetben ne emlegessünk.*”⁷⁰

Háromszéken Keserői Dajka János református püspök általi *megcirkálás*, azaz vizitálás ügyében kihallgatott tanúkat két csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe tartoznak a klerikusok, hat református⁷¹ és öt unitárius⁷² pappal, a másodikba a laikusok, akik egyben a többséget alkotják. Ez utóbbi réteg társadalmi tagozódása: két nobilis (nemes), harminckét primipilus (lófő), kilenc pixidárius (gyalog katoná), egy libertinus (szabados), két colonus (jobbágy), két személynek nem tudjuk a jogállását. Területi megoszlás szerint Háromszék 14 településéről⁷³ hallgattak ki embereket. Ez alapján elmondhatjuk, hogy a vallatási jegyzőkönyvet nem tekinthetjük egyoldalúnak, a két felekezet valamennyi társadalmi rétegét meghallgatták, így felekezeti elfogultság nélkül tárgyilagos képet alkothatunk az akkori eseményekről.

A tanúk vallomásából rekonstruálni tudjuk az egyházlátogatás lefolyását. Betekintést nyerünk a püspök kíséretébe, vizitációs módszerébe. Keserői a *megcirkáláskor* Bethlen Gábor fejedelemnek a háromszéki reformátusoknak és unitáriusoknak 1614-ben adott privilégiumlevele harmadik pontja értelmében világi és katonai karhatalmat is igénybe vett. Itt emlékeztetőül újból megemlítjük, hogy a kiváltságlevél szerint, ha a szükség úgy kívánta, a fejedelem vizitációs rendelete és jóváhagyása mellett lehetett csak világi karhatalmat alkalmazni.

⁷⁰ Botár Imre: *Háromszék felekezeti megosztás 1619-ben*. In: Unitárius Élet. 1949/12. 3–4.

⁷¹ Vallomást tevő református papok névsora: Barothi János, Sepsiszentgyörgy (2. tanú); Köpeczi György, Oltszem (6. tanú); Patakfalvi György, Közéapajta (5. tanú); Saxopolitanus Bertalan, Kálnok (3. tanú), Szamosközi Péter, Gidófalva (6a. tanú); Zaláni Bálint, Uzon (1. tanú).

⁷² Vallomást tevő unitárius papok névsora: Gelei Benedek, Köröspatak előtte Réty (41. tanú); Kökösi János, Szentiván (48. tanú); Szentiváni Gergely, Kökösi előtte Kilyén (8. tanú); Szentgyörgyi András, Kilyén (47. tanú); Szemerjai Bora István, Sepsiszentkirály (9. tanú).

⁷³ A 14 település felsorolása és az illető településről kihallgatott tanúk száma: Bikfalva 16 tanú, Gidófalva 2 tanú, Illyefalva 1 tanú, Kálnok 1 tanú, Kilyén 14 tanú, Kökösi 1 tanú, Köröspatak 1 tanú, Közéapajta 1 tanú, Laborfalva 3 tanú, Oltszem 1 tanú, Réty 3 tanú, Sepsiszentgyörgy 2 tanú, Szentiván 8 tanú, Uzon 5 tanú.

Patakfalvi György (5. tanú) középajtai református lelkész név szerint említi azt a három református papot, Batzoni Andrászt,⁷⁴ Göngyösi Andrászt és Kállai Mózeszt, akik Keserűt elkísérték a vizitálásra. Ezt megerősíti Szentiváni Gergely (8. tanú), kilyéni majd kökösi unitárius pap is, hozzátéve, hogy a püspökkel a világi karhatalom részéről Szentivánban Mikó György⁷⁵ főkirálybíró, Kilyénben pedig Béldi Kelemen⁷⁶ főkapitány is jelen volt. Szentiváni vallomásából azt is megtudhatjuk, hogy Keserűt vizitációja során sem egyházi sem világi unitárius személy nem kísérhette el, jóllehet – ahogy mondja – „*az Sepsi communitas engemet vizitátornak választta, nem engedí Petrus Torjai akkori sepsi senior, hogy kimenjek azt mondá, hogy püspök uram nem engedí*”. Szemerjai Bora István (9. tanú) kihallgatásakor visszaemlékezett arra, hogy amikor Sepsiszentkirályon volt unitárius lelkész, Keserűi Daczó László⁷⁷ nemes emberrel vizitálta meg a gyülekezetét. Baróthi János (2. tanú) sepsiszentgyörgyi református pap szerint Keserűt mindenhová elkísérte Mikó György. Zajzon Péter⁷⁸ (4. tanú) 78 éves öregember pedig így vallott: „*Tudom azt is, hogy Keserűi uram bejőve vizitálni Brachiumot kére, akkor kapitán Allia Farkastól⁷⁹ s úgy tőn választást az religiók állapattya között.*” Kispál Péter (11. tanú) szentiváni pixidarius azt is elmondta, hogy a püspök megbízásából a sepsi egyházmegye esperese, Torjai Péter is vizitált Daczó László kíséretében.

A fentiek alapján láthatjuk, hogy Keserűi egyházi és világi vizitátorokkal, valamint katonai karhatalommal erősítette tekintélyét. A püspök tisztában volt céljaival, és úgy ítélte meg, hogy erődemonstráció nélkül nem tudna sikert elérni. Azzal, hogy a sepsi communitás választását megvétózva kizárta az unitárius

⁷⁴ Minden valószínűség szerint arról a Baczoni Andrásról van szó, aki zetelaki majd 1610–1613 között udvarhelyi lelkész és az udvarhelyi egyházmegye esperese volt. Lásd: Juhász: *i. m.* 34.

⁷⁵ Mikó György Háromszék főkirálybírája. Lásd: Kállay: *i. m.* 269.

⁷⁶ Béldi Kelemen Háromszék főkapitánya. Lásd *uo.* 232.

⁷⁷ Daczó László a háromszéki nemesi társadalom elitjéhez tartozott, 1614-ben 36 jobbágya volt. Lásd: Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében.* Kolozsvár, 2005, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 203. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 254.)

⁷⁸ Az ő társadalmi státusát nem ismerjük, elképzelhető, hogy korára való tekintettel egy nem fungens pap lehetett, annál is inkább, mert az első hat tanú mindegyike református pap és Zajzont negyediknek ékelték be közéjük.

⁷⁹ Alia Farkas Bethlen Gábor alatt tanácsos, főispán, Háromszék főkapitánya és főudvarmester volt. Lásd: Bónis György – Valentiny Antal: *Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602).* Kolozsvár, 1947, Minerva R.-T., 18. (Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok, 2.)

pap jelenlétét a vizitátorok sorából, azt is jelenti, hogy érdekképviselő nélkül akarta hagyni ezen közösséget, hogy ezáltal a gyülekezetek felekezeti szétválasztását könnyebben megvalósíthassa. Látni fogjuk, hogy eszközökben sem változtatva fenyegették azokat az unitáriusokat, akik kitartottak meggyőződésük mellett.

A tanúként meghallgatott hat református papból hárman Zaláni Bálint (1. tanú), Barothi János (2. tanú) és Saxopolitanus Bertalan (3. tanú) egyformán úgy vallottak: „Tudom, hogy az egész Háromszéken válogatás nélkül az unitárius és háromságos papokat és deákokot megfogattak akár mely faluba. Tudom azt is, hogy némely faluban az deák trinitárius volt az pap pedig unitárius elegyesen laktak, valahova hitták szabadon elmentenek senkitől bántások nem volt.” A másik három pap közül Szamosközi Péter (6a. tanú) gidófalvi papról a jegyző csak annyit regisztrált, hogy a vallomása mindenben megegyezik a 60 éves Patakfalvi György (5. tanú) középjaitai pap vallomásával, miszerint „az én időmben 6 püspök volt, azoknak püspökségek alá tartoznak az egész háromszéki papok, azok az püspökök háromságosok valának. Tudom azt is, hogyha egy faluban unitárius pap volt egy esztendőben, ugyan azon faluban másik esztendőben trinitárius pap volt. [...] Tudom azt is, hogyha egy faluban az pap unitárius volt, az deák trinitárius volt.” Félreértésekre adhatnak okot Patakfalvi szavai, ugyanis nem arról beszél, hogy Erélyben hat püspök volt egy időben hanem, hogy az addigi papi szolgáltatának folyamán a református egyházban hat püspök követte egymást. Ez azt jelenti, hogy Patakfalvi már Göcsi Máté⁸⁰ püspök (1579–1585) idejében lelkész volt. Patakfalvi, ha 1630-ban 60 éves volt, akkor 1570-ben kellett születnie, és Göcsi Máté halálakor is mindössze 15 éves lehetett. Valószínű, hogy nem mindenre emlékezett pontosan, de ez nem változtat semmit azon a tényen, hogy az ő tudása szerint is az 1580-as évek második felétől a háromszéki unitáriusok a református püspök fennhatósága alá tartoztak. Érdeemes idéznünk Patakfalvi vallomásából még egy mondatot: „Tudom azt is mikor egy unitárius reliģiön való deákokat ordinála papságra Franciscus Dálnokit, Basilius Ketzikeméti akkor püspök, ilyen formán ordinála Atya, Fiú, Szentlélek egy bizony Isten, de az háromságot nem említette az esketésbe, akkor is unitárius volt, most is unitárius pap.” Kecskeméti Búzás Balázs 1601–1603 között volt a reformátusok püspöke, tehát a századforduló elején szentelte fel azt a Dálnoki Ferencet,⁸¹ aki aztán tordai unitárius

⁸⁰ Lásd bővebben Koncz József: *Göcsi Máté, a marosvásárhelyi ev. ref. egyházközség legelső papja (1552–1585) és az erdélyi ev. reformátusállam harmadik püspöke (1579–1585)*. Maros-Vásárhely, 1905.

⁸¹ Kénosi–Uzoni: *i. m.* II. köt. 338.

lelkész és aranyosköri esperes lett. Korábban már említést tettünk arról is, hogy Tasnádi Mihály szintén református püspök Kézdivásárhelyen, 1614-ben hasonló módon Márkosfalvi Jakab árkosi unitárius papot tudományában és erkölceiben megvizsgálta, valamint lelkésszé szentelte. Mindez valóba azt támasztja alá, hogy a háromszéki unitárius deákok és papok a református püspöktől függték.

Az oltszemi református pap, Köpeczi György (6. tanú) is úgy nyilatkozott, hogy: „*Huszonnyolc esztendőttől fogva tudom, hogy itt Háromszéken levő mind unitárius, mind pedig trinitárius papok az Háromságos püspökség alá tartott válogatás nélkül. Tudom azt is, hogy az falukra trinitárius és unitárius papokat és déákokot fogattanak válogatás nélkül.*” A vallomása alapján Köpeczi 1602-ben kerülhetett Háromszékre, és szerinte is az ottani unitáriusok már akkor a református püspök jurisdíctiója alá tartoztak. Az öt unitárius pap vallomásából is egybehangzóan kiderül, hogy Keserői vizitálása előtt „*Háromszéken elegyeslek tartottak háromságos és unitárius papokat az faluk*”. A két rangidős tanú, a 85 éves Illyefalvi Demeter (7. tanú) és a 78 éves Zajzon Péter (4. tanú) pedig azt vallotta, hogy „*mikor Dávid Ferenc püspöke vala az unitáriusoknak, az egész Háromszék is az ő püspöksége alá tart vala. Annak utána Demetrius Hunyadi lón püspöke az unitáriusoknak, annak is püspöksége alá tart vala az egész Háromszék.*” Hunyadi Demeter halálakor 1592-ben Illyefalvi 47, Zajzon pedig 40 éves érett férfiak voltak, akik átélték az erdélyi konfesszionalizálódás évtizedeit, és minden bizonnyal élénken ott volt az emlékezetükben, hogy Háromszék, felekezeti hovatartozás nélkül, mindig is egy püspök hatásköre alá tartozott. Eszerint 1592-ig unitárius, ezt követően református szuperintendensek váltották egymást, és Keserői vizitálásával a felekezeti szétválasztás mellett tulajdonképpen megerősítette Háromszéken a református hegemoniát.

Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az erélyi diéta már 1577-ben felhatalmazta Tordai Sándor András akkori református püspököt arra, hogy minde-
nütt „*authoritása*” legyen ez országban járni, vizitálni, sőt a más vallásúakat az ő „*sententiájára*” téríteni, ugyanakkor Dávid Ferenc továbbra is csak Kolozsváron és Tordán tarthatott zsinatot, jurisdíctióját pedig kizárólag az övéi felett gyakorolhatta.⁸² A fent idézett két tanúvallomás szerint a háromszéki hívek még Hunyadi Demeter idejében is az unitárius püspök fennhatósága alá tartoztak. Ebből akár arra is következtethetnénk, hogy a háromszéki protestánsok mind unitáriusok voltak. Ennek azonban ellentmondanak mind a további tanúvallomások, mind pedig Bethlen 1614-es privilégiumlevele is, mely szerint Háromszéket trinitáriusok és unitárius lakták, őket pedig hol az egyik, hol a másik felekezet

⁸² EOE: i. m. 3. köt. 6. pont. 122–123.

papjai és deákjai szolgálták. Tehát nem beszélhetünk csak egy felekezetről. Az elmondottakkal összefüggésben úgy véljük, annak ellenére, hogy a reformátusok az 1577-es diéta végzésétől számítják a háromszékiek feletti teljes református szupremáciát,⁸³ tulajdonképpen arról van szó – akár sok más hasonló esetben is –, hogy a törvényt kihirdetése után vagy nem hajtották végre (lásd a szombatos törvényeket), vagy csak lassan, szinte észrevétlenül léptek életbe. A tanúkihallgatásokból is ez utóbbi látszik körvonalazódni, nevezetesen, hogy egy átmeneti időszak után, még az unitárius Hunyadi Demeter püspöksége idején, Göcsi Máté, de mindenképpen utóda, Toronyai Máté református superintendens alatt megtörtént a váltás, és a háromszéki protestánsok fokozatosan az ő adminisztrációja alá kerültek. Az eddigi források alapján ehhez egyértelmű bizonyítékot azonban csak az 1601 és 1603 között, Ketskeméti Búzás Balázs református püspök általi unitárius deáknak háromszéki unitárius pappá szentelése nyújt. Ennek fényében újból elmondhatjuk, hogy Bethlen Gábornak 1614-ben a háromszéki reformátusoknak és unitáriusoknak kiállított privilégiumlevelében szereplő „*bámulatos egyetértés*” nem volt mindenben tetten érhető, és azt a kiváltságlevélbeli megfogalmazást is óvatossággal kell kezelnünk, hogy a két felekezet csak a saját esperesétől, valamint püspökétől függött.

Keserői háromszéki vizitálásának legfőbb célja a – korábban már a széki szervezet alapján létrejött, de egységesen protestáns, református és unitárius – három egyházmegye híveinek felekezeti elkülönítése volt. A tanúk vallomásaiból jól körvonalazható ennek a szétválasztásnak a menete. Ehhez törvényes keretet természetesen a major pars elve biztosított. Zaláni Bálint (1. tanú) uzoni református pap vallomása vázolja a vizitálás előtti és utáni állapotot. „*Tudom azt is, hogy némely faluban az deák trinitárius volt az pap pedig unitárius elegyesen laktak, valahova hitták szabadon elmentenek senkitől bántások nem volt, de ezután, hogy Keserű püspök uram bójöve vizitálni ő kegyelme tön választást az religiók között, hogy nem jó úgy lenni.*” A püspök karhatalommal jelent meg a falvakban, és a híveknek feltett kérdésekre adott felelet alapján tett „választást” köztük. A református papok mindegyike emlékezett a kérdések valamilyen változatára. Az első és legfontosabb, amit tudni akart a püspök, Boróthi János (2. tanú) sepsiszentgyörgyi református pap vallomása szerint, hogy „*hiszik-e az Krisztusnak és az Szentléleknek istenségét.*” Patakfalvi György (5. tanú) középajtai református pap is hangsúlyeltolódással, de ugyanúgy vallott: „*Mikor az vizitálás vala Keserű uram azt kérdezte az emberektől, hogyha az Atyát, Fiát és Szentlelket hiszik-e örök Istennek lenni az emberek.*” Zajzon Péter (4. tanú) így nyilatkozott: „*Azt is tudom,*

⁸³ Lásd Sándor András református püspök életéről szóló részt. In Bod: *Smirnai...* 30.

hogy mikor vizitált püspök uram azt kérdezte az emberektől, ha vallják-e az szent-háromság Istent.”

A vizitálás menetéről a vallomást tevő unitárius papok sokkal részletesebben beszéltek, mint a református társaik. Ezt nem tekinthetjük véletlennek, hisz az unitáriusokat érte sérelem, és megnyilatkozásaik által méltányos jogorvoslatot reméltek.

Szentiváni Gergely (8. tanú) kökösi unitárius pap vallomásából többek közt az is kiderül, hogy Keserői nem engedte meg neki, hogy a gyülekezetébe maradjon. „Az vizitációkor én kilyéni pap valék, engemet Kilyénből másuva küldöttek vala, nem engedék meg, hogy itthon legyenek. Az Generális gyűlésben mü, az kik unitárius papok voltunk Marosvásárhelyt elé állánk s azt kívánok ö kegyelmétől, hogy münköt az régi úzusban megtartson, s böcsülettel legyen hozzánk, s ö kegyelme azt mondá, hogy azt nem fogatta. Valentinus Claudiopolitanus fel álla s ezt modá, kegyelmedet püspök uram arra eskettem meg, hogy kegyelmed, hogy kegyelmed [sic] megtartsa ökönt és ugyan az formáját is megmutathatom, hogy arra esküdt meg kegyelmed.” E vallomás második része egy Marosvásárhelyen tartott református generális gyűlésnek kis részletét örökítette meg. Ebből is láthatjuk, hogy a háromszéki unitárius papoknak kötelező volt megjelenniük a református gyűlésen, de a kérésüket Keserői határozottan visszautasította arra hivatkozva, hogy ő erre nem tett fogadalmat. A vallomásban Kolozsvári Bálint⁸⁴ szájába adott szavak, hogy ő Keserőit megeskette, nem tudjuk pontosan mire vonatkoznak. Minden valószínűség szerint Kolozsvári Keserőinek püspökké választásakor bevett esküszövegére utal, figyelmeztetve az egyházfőt, hogy nem mond igazat, és kész szembesíteni is hamis állításával.

Keserői megpróbálta ráerőszakolni a hívekre református hitvallását, és akik ezt elutasították, azokat megfenyegette. Kilyén és Szentiván volt az a két unitárius gyülekezet, amelyek mindennek dacára ellenállt. Jankó Mihály (10. tanú) 42 éves szentiváni nemes ember így vallott: „Tudom azt, hogy sok faluban itt Háromszéken az melyikben most trinitárius papok vadnak, hogy unitárius papok laktanak ott. Tudom azt is mikor püspök urammal Béldi uram Kilyénbe jöve vizitálni, hogy az háromságra meg nem esküvének némelyikét pirongatta. Béldi uram

⁸⁴ Nem tudjuk pontosan, hogy ez a Kolozsvári Bálint azonos-e azzal, aki 1571 és 1580 között a kolozsvári százak tanácsának tagja, valamint 1582-ben és 1583-ban a város esküdtpolgára volt. Lásd: Löwi Dániel, Demeter V. János, Asztalos Lajos: *Köbe írt Kolozsvár. Emléktáblák, feliratok, címerek*. Kolozsvár, 1996, NIS Kiadó, 50.; továbbá Asztalos Lajos: *Helytörténet – Kolozsvár közléről*. In: Szabadság, 2010. március 3. [online] <http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article,PArticleScreen.vm/id/38561;jsessionid=8F7AB4183579762EE9A3A634F0D9EF35>

citaltatta is vala Szentgyörgyre érte, mü az kik religiójokon voltunk az kilyénieknek, hogy látta, hogy beszélgetünk velek elkülde onnan másodnap házához hivata s pironkata, hogy mi attunk nekik tanácsot, hogy meg nem esküdtek az háromságra.” Ugyanakkor Kilyénből négy primipilus, négy pixidarius és egy jobbágy, összesen kilencen⁸⁵ egybehangzóan vallották: *„Tudjuk, hogy elegyeslek tartottak az faluk itt Háromszéken háromságos és unitárius papokat. Tudjuk azt is, hogy püspök urammal Béldi uram itt Kilyénben lévén, az egész falut igen fenyegette kardjával és botjával, hogy az háromságra meg nem eskettenek. Püspök uram mondá Béldi uramnak hiszen kegyelmed volna itt az patrónus kegyelmednek kellene mindenképpen inteni és kényszeríteni, Béldi uram, hogy látá, hogy nem gondolnak semmi fenyítettéssel az fejedelem parancsolatjával ugyan citala az falut az székre.”* Keserői püspök vizitálásakor a patrónusra hárítja a felelősséget amiért a kilyéniak nem esküdtek meg a szentháromságra, amit Béldi úgy próbált jóvátenni, hogy Sepsiszek központjába, Sepsiszentgyörgyre rendelte az embereket, hogy ott is megfenyegesse, és rábíra, hogy a szentháromságra esküt tegyenek. Ennek ellenére Kilyén mindvégig megmaradt unitáriusnak. A kihallgatott tanúk közül az utolsó, a 35 éves kisebbik Zsigmond György (58. tanú) Kilyénből, szintén emlékezett arra, hogy: *„mikor püspök urammal Béldi uram ide Kilyénbe jöve vizitálni, hogy az püspök esketésére az háromságra meg nem esküvének igen fenyegeté és szidá.”*

Szentivánból Kispál Péter (11. tanú) 60 éves pixidarius is átélte Keserői megcirkálását, amiről így vallott: *„Tudom azt is mikor püspök uram Mikó György urammal bejöve vizitálni Szentivánba, elsöbe azt kérdé püspök uram, hogy micsoda vallásban vagyon kegyelmetek, szólni akarának az fő uraimék, s monda Mikó György uram nem kegyelmeteket kérdik, azonban az papunkot behivatá püspök uram nem engedé, hogy velünk beszéljen, s mondá neki micsoda vallásban vagy, azt mondá az pap én megelégsem az micsoda vallásom vagyon avval, hogy Krisztus urunk azt mondja Atyám ez az örök élet, hogy megismerjenek tégedet igaz Istennek lenni és az kit elbocsátottál az Krisztust. Mondá Mózes⁸⁶ pap, hazudsz abban az papunknak.”* Sebestyén János (44. tanú) 60 éves szentiváni primipilus vallomásában a nevét is megörökítette az akkori szentiváni unitárius papnak Ae-

⁸⁵ A kilenc kilyéni – 49., 50., 51., 52., 53., 54., 55., 56., 57. – tanú vallomását összevonva jegyezték le. A tanúk nevei: Márthon Imre 40 éves, Kádas György 40 éves, Márthon András 50 éves, Benkő Máté 35 éves primipilusok; Sigmond Benedek 40 éves, Imreh János 40 éves, Benkő István 30 éves, Sigmond Bálint 34 éves pixidariusok; Kis Bálint 40 éves, aki Domokos Ferenc jobbágya.

⁸⁶ Kállai Mózes református papról van szó.

neának, és ő is emlékezett arra, hogy Keserői „*Szentivánba nem engedé az deákos tudós ott való embereket, hogy bent legyenek az kérdezkedésben.*” Bartha Tamás (19. tanú) 80 éves és Berde János (17. tanú) 45 éves szentiváni primipilusok, valamint Bodor Péter (18. tanú) 40 éves laborfalvi pixidárius is hallották, amint a püspök „*pirongatá az szentiváni papot.*” De nemcsak pirongatta, hanem gúnyolódott is vele, amint ez kiderül Bartha Ferenc (20. tanú) 40 éves laborfalvi pixidarius vallomásából: „*Hallám püspök uramtól, hogy mondá, mikor Szentivánba jöve vizitálni az papnak megismerszik arról is rossz köntösöd vagyon, hogy az juhokot mételyes helyeken hordoztad.*” A kihallgatott öt unitárius pap vallomásából az is kiderült, hogy a református püspök valamilyen formában mindegyiküket sértegette, becsmérelte. Kökösi János (48. tanú), aki a vallatás idején Szentivánban volt unitárius pap így nyilatkozott erről: „*Én Johannes Kökösi tudom azt, hogy engemet nem ordinála püspök uram meg, azt mondá, hogy az ordinandusok közibe is nem fogattalak volna bé, ha tudtam volna, hogy ilyen dögleletes tudományod volt.*” Ebből az is kiderül, hogy Keserői a felszentelendő papok sorába úgy vette fel Kökösit, hogy nem tudott felekezeti hovatartozásáról, aztán szégyenkezve öngigazolásképpen megvető gúnyal beszélt a papjelölt hitbéli meggyőződéséről. A törvények értelmében a püspöknek amúgy is csak a saját felekezetéhez tartozó jelöltet lett volna szabad ordinálnia. Minden valószínűség szerint Kökösit később unitárius püspök szentelte fel a papságra.

Gelei Benedek (41. tanú) rétyi majd köröspataki unitárius pap is megemlítette, hogy egyik paptársát: „*Szentiváni János papot nem ordinála püspök uram, azt mondá neki quod peccatum originis negabat ecce manifestum haeretikum [hogy az eredendő bűnt tagadja, így nyilvánul meg az eretneksége]. Dögleletes tudománnak is emlékszem, hogy püspök uram monda az mü religiónkot.*”

Kivételes esetnek tekinthetjük azt, amikor Keserői vizitációja során nemcsak a híveket kérdezte ki, hanem a gyülekezet unitárius papjával is elbeszélgett. Ugyanis leggyakrabban a „*deákos tudós*” embereknek és papoknak nem engedte meg, hogy beleszóljanak a beszélgetésbe, a kilyéni lelkészt el is küldte a faluból. Nyilván mindezt azzal a szándékkal tette, hogy a tanulatlan hívek válaszát a kikérdezéskor, valamint hitvallástételkor senki ne befolyásolhassa, és így könnyen meglegyen a református major pars. Amikor a püspök a papokkal is szóba állt, nem pusztán a szentháromság doktrínája érdekelte, hanem más jelleghű teológiai kérdéseket is felvetett gúnyos megjegyzések kíséretében. Erre Szemerjai Bora István (9. tanú) szentkirályi unitárius pap így emlékszik vissza: „*Szentkirályban az embereket esketni kezdette püspök uram ilyen formán, hogy hiszed-e az Atyát, az Fiát, az Szentlelket. Mondanak az emberek hisszük, de az háromságra nem eskeszünk meg. Monda püspök uram, mond utánam az esketésnek*

formáját akár micsoda török hiten légy, mert én így szoktam esketni. Szentkirályi prédikátorságomban Daczó László urammal jöve püspök uram oda vizitálni, s velem de aeternitate Christi [Krisztus örökkévalóságáról] beszélgete, hogy én nem fatealam [vallom] azt, ő kegyelme azt mondá, hogy disznópásztornak jó volnék.”

Szentivánban is megfenyegették az embereket, ez derül ki a 80 éves Kispál Jakab (14. tanú) pixidárius szavaiból: „Tudom, hogy Daczó László uram fenyegett münköt az papokkal, hogy az kertközi szorítanak.” A fennebb idézett Kispál Péter is megemlíti, hogy: „Torjai Péter esperest püspök uram akaratából Daczó László urammal vizitál vala, s hogy nem az ő kegyelmek vallások szerint mondtuk az krédót az kalodába s az két közi akartak vetni bennünket.”

Ezen a helyen érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy Háromszék vizitálásával kapcsolatban és elsősorban Szentivánra vonatkozóan a Kénosi–Uzoni-féle egyháztörténetben a következőket olvashatjuk: „Amikor azonban Szentiván és Laborfalva eklézsiákba akartak behatolni, ezek hírneves kegyura, az összes szentiváni és laborfalvi fölfegyverzett férffival és asszonnyal, a nyílt mezőn eléje álltak Keserűinek, ki az áruló Sikót vitte, s nem engedték be eklézsiájukba. Hasonlóképpen jártak el a körülfekvő eklézsiák is.”⁸⁷ Néhány oldallal tovább pedig ez áll: „Szentiván és Laborfalva a maga kegyurának, Henternek vezetésével űzte volt viszsza Keserűit, az áruló Sikóval egyetemben 1622-ben.”⁸⁸ A kihallgatások rendjén azonban senki sem tudott arról, hogy a felfegyverzett hívek a falu előtt megállították volna Keserűi bevonulását, márpedig ha úgy lett volna, akkor a három laborfalvi⁸⁹ és a nyolc szentiváni⁹⁰ tanú közül valakinek csak emlékeznie kellett volna a nevezetes ellenállásra. A kikérdezettek ezzel szemben pontosan arról beszéltek, hogy a falu népe mind együtt volt a fő urakkal, azaz a patrónusokkal, de nem a határban, hanem a parókián. A patrónusok szerettek volna beszélni, de őket nem hallgatták meg. Keserűi a gyülekezet papját, Aeneast pedig nem engedte a hívek közé, pirongatta őt, Mikó György is fenyegette az embereket stb. A tanúk arról sem tettek említést, hogy a bölöni származású Sikó István, Sepsiszentgyörgy unitárius vallásából reformátussá lett lelkésze, elkísérte volna Kесе-

⁸⁷ Kénosi–Uzoni: *i. m.* I. köt. 396.

⁸⁸ Uo. 421.

⁸⁹ Laborfalváról a 15. tanú, Zoltán Péter 50 éves primipilus, a 18. tanú, Bodor Péter 40 éves, a 20. tanú, Bartha Ferenc 40 éves. Mindkét utóbbi személy pixidarius.

⁹⁰ Szentivánból a 10. tanú, Jankó Mihály nemes 42 éves, a 11. tanú, Kispál Péter pixidarius 60 éves, a 14. tanú, Kispál Jakab pixidarius 80 éves, a 16. tanú, Kispál Benedek pixidarius 60 éves, a 17. tanú, Berde János primipilus 45 éves, a 19. tanú, Bartha Tamás primipilus 80 éves, a 44. tanú, Sebestyén János primipilus 60 éves, a 48. tanú, Kökösi János unitárius pap 72 éves.

rűit a vizitálásra azért, hogy az unitáriusokat a trinitáriusok kezére játssza, és ennek fizetsége fejében elnyerje a sepsiszéki református esperesi tisztséget.⁹¹ Az egész Sikó-féle história eredetével kapcsolatban Kozma Mihály, Kénosi–Uzoni egyháztörténetének másolója és kiegészítője megjegyezte, hogy Szentábrahámi Lombárd Mihály is hasonló módon írta le az eseményeket, majd feltette a kérdést, hogy vajon hagyományon alapszik-e mindkét elbeszélés vagy közülük csak az egyik hagyományon, a másik pedig valamilyen írott forrásra is támaszkodik. Kozma nem tudta, hogy Uzoniék művük összeszerkesztésében nagyon sok tekintetben Szentábrahámi kéziratossághoz támaszkodtak. Tehát nem arról van szó, hogy Uzoniék a hitehagyott Sikóról szóló eseményeket egy eredeti dokumentum alapján írták volna le, hanem sokkal inkább arról, hogy Szentábrahámitól vették át a történetet, és így hagyományozták tovább. Ezt a textológiai összehasonlítások is alátámasztják épp úgy, ahogy korábban kimutattuk, hogy a 62–70 háromszéki unitárius egyházközösség toposza is Szentábrahámitól kezdődően vált az unitárius egyháztörténetírás megkérdőjelezhetetlen részévé. Hogy Szentábrahámi milyen forrásra támaszkodhatott ebben a kérdésben, erre vonatkozóan semmilyen adatunk sincs.

Visszakanyarodva a tanúkihallgatásokhoz az is kiderül, hogy csak a rétyi és bikfalvi gyülekezetekben szolgáló unitárius papokat küldték el a major pars értelmében. Az ötvenkilenc tanúból tizenheten tettek említést a rétyi papról, köztük volt mind a hat református lelkész, akik egybehangzóan és röviden nyilatkoztak az elbocsátásról. Az ő vallomásuk sommás összefoglalásaképpen csak az uzoni református pap Zaláni Bálintot (1. tanú) idézzük: „*Tudom azt is mikor Rétyet megvizitálá püspök uram többnek találá az háromságos religiön valókot az unitária religiön valóknál. Ezért nem engedé az ott való akkori prédikátornak, Benedek papnak, hogy kitöltse ideit s el kellett onnat menni.*” Ebben a kérdésben megnyilatkozó többi tizenegy tanú közt volt két unitárius pap,⁹² négy primipilus,⁹³ három pixidárius,⁹⁴ egy jobbágy⁹⁵ és az a Zajzon Péter (4. tanú), akinek a társa-

⁹¹ Lásd Kénosi–Uzoni: *i. m.* II. köt. 395–396. Sikó István 1634-ben már valóban úgy szerepel, mint a Sepsiszék református esperese. Lásd: Juhász: *i. m.* 48.

⁹² A 8. tanú, Szentiváni Gergely kökösi unitárius pap 54 éves, a 41. tanú, Gelei Benedek körispataki unitárius pap.

⁹³ A 15. tanú, Zoltán Péter Laborfalváról 50 éves, a 17. tanú, Berde János Szentivánból 45 éves, a 42. tanú, Halal András Rétyről 39 éves, a 43. tanú, Simon Benedek Rétyről 32 éves.

⁹⁴ A 11. tanú, Kispál Péter Szentivánból 60 éves, a 16. tanú, Kispál Benedek Szentivánból 60 éves, a 18. tanú, Bodor Péter Laborfalváról 40 éves.

⁹⁵ A 40. tanú, Sándor Miklós Rétyről 40 éves, Dálnoki Hadnagy Jakab jobbágya.

dalmi jogállását nem jegyezték fel. Az egyik unitárius pap épp a Rétyről elbocsátott Gelei Benedek (41. tanú) volt, akire a tanúk csak Benedek papként hivatkoztak, és aki a kihallgatás idején, azaz 1630-ban már Köröspatakon végezte lelkési szolgálatát. Az ő vallomásából kiderül, hogy milyen büntetés várt volna rá, ha nem hagyja el gyülekezetét. *„Tudom, hogy itt Háromszéken elegyeslek tartottak háromságos és unitárius papokat az faluk. Azt is tudom, hogy püspök uram Rétyre jöve vizitálni Mikó György urammal engemet 200 forint bírság alatt kitilta az faluból, hogy ott ne lakjam 15 napra költözsem ki az pap házából, hogy superálák az trinitáriusok az unitáriusokat. Az kérdés az vala: hiszed-e az Atyát, Fiát és az Szentlelket, s az ki azt vallotta mindjárast trinitáriusnak írta püspök uram.”* Ennek a bírságnak az értékét akkor tudjuk igazán megbecsülni, ha fogalmunk van arról, hogy például I. Rákóczi György idejében két tehen ára körülbelül 12,50 forint⁹⁶ volt, ami azt jelenti, hogy 200 forinton 32 tehenet lehetett volna vásárolni.

Bikfalvával kapcsolatban a kökösi unitárius pap, Szentiváni Gergely (8. tanú), Jankó Mihály (10. tanú) szentiváni nemes, ugyanakkor tizenhat bikfalvi primipilus⁹⁷ és Kispál Péter (10. tanú) szentiváni pixidárius kollektív vallomásából kiderül, hogy Keserői nem engedte meg az ottani unitárius papnak, Lapáthi Péternek, hogy szolgálati idejét kitöltse, és kizárta őt a gyülekezetből. Négy primipilus⁹⁸ konkrétan arról is beszámolt, hogy a faluban megtörtént a hívek hitvallásszerinti elkülönítése: *„püspök uram mikor bėjöve vizitálni, az mü falunkot megesketé s többet találá nálunk háromságos vallásúnak, hogy nem mint unitáriust, Lapáthi Péter papot ideje kitöltése előtt excludálá Bikfalváról püspök uram.”* Így a major pars elve alapján reformátussá lett a falu.

A tanúvallomások alapján összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Keserői vizitációját nem tekinthetjük klasszikus értelemben vett egyházlátogatásnak. A református püspök nem azért kereste fel a háromszéki gyülekezeteket, hogy azoknak vallási és erkölcsi életét, valamint anyagi javait megvizsgálja, ha-

⁹⁶ Lásd Dienes Dénes: *I. Rákóczi György és a cseh–morva atyafiak*. In Ködöböcz József (szerk.): *Művelődésünk múltjából: Comenius, I. Rákóczi György és más tanulmányok*. Sárospatak, 1999, Magyar Comenius Társaság, 75–80.

⁹⁷ A tizenhat bikfalvi primipilus neve: a 24. tanú, Koré György 50 éves, a 25. tanú, Marhalt Mihály 60 éves, a 26. tanú, Nagy Christiano 50 éves, a 27. tanú, Tölgyes Imre 40 éves, a 28. tanú, Szabó Péter 50 éves, a 29. tanú, Török Simon 50 éves, a 30. tanú, Markos Bálint 45 éves, a 31. tanú, Simon Antal 45 éves, a 32. tanú, Simon Miklós 50 éves, a 33. tanú, Bene János 60 éves, a 34. tanú, Marhalt Lukács 50 éves, a 35. tanú, Török Bálint 45 éves, a 36. tanú, Szarándok István 50 éves, a 37. tanú, Páljános János 40 éves, a 38. tanú, Tölgyes Ferenc 40 éves, a 39. tanú, Daner György 40 éves.

⁹⁸ 24., 25., 26., 27. tanúk.

nem kizárólag az addig fennálló felekezeti összekeveredést akarta megszüntetni, és ezzel párhuzamosan minél homogénebb református gyülekezeteket kívánt létrehozni. Céljának elérése érdekében minden hivatalos eszközt bevetett, katonai karhatalommal, világi előjárókkal jelent meg a településeken, és fenyegetve, megfélemlítve akarta rávenni a másként gondolkodókat a trinitárius krédóra. Számára elegendő volt, ha valaki hitet tett az Atya, a Fiú és a Szentlélek mellett, máris trinitáriusnak nyilvánította. Rétyről és Bikfalváról a major pars értelmében elküldte az ott szolgáló papokat, és így az unitáriusok gyakorlatilag beolvadtak, reformátussá lettek. Az is egyértelművé vált, hogy két gyülekezetet – Kilyént, valamint Szentivánt – nem lehetett megtörni, és a hívek továbbra is megmaradtak unitáriusoknak. Arra a kérdésre, hogy Háromszéken a 70–71 protestáns gyülekezetből, amelyek közül sok felváltva alkalmazott unitárius és trinitárius papot, illetve iskolamestert, valójában hány is lett Keserői vizitációja után teljesen reformátussá, a tanúvallomások alapján továbbra sem tudunk egyértelmű választ adni. A kihallgatásokat a sepsiszéki Kilyénben tartották, és az 59 tanú mindegyike ehhez a székhez tartozó településről⁹⁹ származott. Kérdés, hogy a szomszédos kézdi- és az orbaiszéki falvakból miért nem citáltak embereket a vallatásra. Források hiányában csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Úgy gondoljuk, hogy ez utóbbi két székben, ha egyáltalán fennállott valamilyen szintű református, unitárius felekezeti keveredés, az olyan jelentéktelen volt a reformátusok szempontjából, hogy az ottani falvakban valójában sosem alkalmaztak unitárius prédikátorokat. Okfejtésünk alapján minden valószínűség szerint Keserői nem is vizitált Kézdi- és Orbaiszékben, mert nem volt tétje a felekezeti szétválasztásnak. A vallatóknak Szentiványi Henter András sepsiszéki, Köröspataki Kálnoki István miklósvárszéki alkirálybíráknak, valamint Kilyéni Székely Boldizsárnak 1630-ban nyilván biztos tudása volt arról, hogy néhány évvel korábban mi is történt Keserői látogatása alkalmával, és ennek a háttérinformációnak a birtokában csak az érintett Sepsiszék falvaiból idézték tanúságtételre az embereket. Ha feltevésünk helytálló, akkor elmondhatjuk, hogy a reformáció utáni konfesszionalizálódás időszakában tulajdonképpen csak Sepsiszéken alakultak ki unitárius többségű gyülekezetek, és ezzel nem mondunk ellent annak sem, hogy kezdetben egész Háromszék Dávid Ferenc, valamint Hunyadi Demeter superintendensek alá tartozott. A 14 faluból összegyűlt tanúk vallomásai azt is jól reprezentálják, hogy a vizitálás során amúgy a Sepsiszéket és Erdővidéket alkotó 44 településből, mindössze négyben adódott konfliktus, és a major pars elve alapján

⁹⁹ Tizennégy településről van szó: Bikfalva, Gidófalva, Illyefalva, Kálnok, Kilyén, Kökös, Köröspatak, Középpajta, Laborfalva, Oltszem, Réty, Sepsiszentgyörgy, Szentiván, Uzon.

két gyülekezet reformátussá lett, kettő pedig megmaradt unitáriusnak. Kénosi–Uzoni Szentábrahámira támaszkodva azt is megemlíti, hogy Illyefalva is unitárius volt, és az ottani papot, Uzoni Fosztó Mártont Keserői szekerhez kötöztetve Gyulafehérvárig hurcoltatta, a gyülekezetbe pedig kálvinista papot és őrséget hagyott.¹⁰⁰ A tanúk erről sem tettek említést, pedig a kollektív emlékezetből egy ilyen meghurcoltatás néhány év alatt nem tűnik el. Végkövetkeztetésül elmondhatjuk, hogy a protestáns Háromszék 70–71 gyülekezetéből Keserői idejében Árkos, Bölön, Hídvég (Fejér megye), Kálnok, Kilyén, Kökös, Nagyajta, Sepsikőröspatak, Sepsiszentkirály, Szentivánlaborfalva egyértelműen unitárius többségű volt. Ha azonban hozzávesszük még Bikfalvát, valamint Rétyt, ahol a *megcirkálás* idején épp unitárius papok szolgáltak, de a két településen kisebbségben volt ez a felekezet, továbbá Sepsiszentgyörgyöt az áttért Sikóval, akkor is csak 14 gyülekezetről lehet azt állítani, hogy volt vagy van unitárius múltja. Ennek tükrében végérvényesen le kell számolnunk azzal a toposszal, hogy az unitárius Háromszéket a hírhedt Keserői Dajka János püspök térítette volna református hitre.

A háromszéki unitárius gyülekezetek csak az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után kerültek vissza az unitárius püspök fennhatósága alá. 1692 márciusában a szebeni országgyűlésen az unitárius és a református rendek a háromszéki unitárius egyházközségek ügyében is tárgyalásokat folytattak, de eredménytelenül. Ezt követően Kövendi Nagy Mihály unitárius püspök azon év szeptember 5-i keltezéssel, vizitálás ügyében levélben fordult Veszprémi István református püspökhöz, aki kategorikusan kijelentette: „*Kegyelmeteket azért tiltom Atyafiságosan, mert a visitáció enyim, és a visitáció szerint való igazgatás.*”¹⁰¹

Időközben a betegeskedő Kövendi Nagy Mihály 1692. október 9-én meghalt, és helyébe október 23-án a szabédi zsinaton Almási Gergely Mihályt választották püspökké. Az unitárius rendek most már Almásival az élen november 23-án közvetlenül Bánffy György gubernátorhoz folyamodtak kérésükkel hangsúlyozván, hogy: „*egy darab üdőtől fogva betegeskedő püspökeknek nyavajája miatt eklézsiainknak generális vizitációja nem lehetett, ... mostan eleinknek jó szokása szerént mü püspöket választván vizitációra való kimenetelit igen szükségesnek látjuk. Nagyságodnak alázatosan könyörgünk egy vizitatoriát adatni, mely az egész országban, minden székekre, vármegyékre szóljon nevezetesen Háromszékre is, mivel ott az hét közön nagyobb elfajulás vagy az eklézsia rendekben.*”¹⁰² Ezt a levelet az unitáriusok még aznap a Kolozsvárra összegyűlt urak gyűlésén átadták

¹⁰⁰ Kénosi–Uzoni: *i. m.* II. köt. 396.

¹⁰¹ EUEGyLt. Jelzet: RegA III/29.

¹⁰² EUEGyLt. Jelzet: RegA III/33.

Bánffi Györgynek, aki másnap, november 24-én szóban azt a választ adta, hogy menjenek ki az unitáriusok Bonchidára, és ott kiállítja a visitatoriát.

1692. november 26-i dátummal Almási Gergely Mihály püspök átvehette a gubernátor kézjegyével ellátott, Háromszékre is kiterjedő püspöki egyházlátogatásra feljogosító oklevelet. és három nap múlva Kolozsvár környékét már be is járta. A következő év február 1-jén, több mint 70 év kényszerszünet után, Almási Gergely Mihály Háromszékre érkezett, és Nagyajtával megkezdte az ottani vizitációt. Tíz nap alatt meglátogatta mind a tíz megmaradt háromszéki unitárius eklézsiát,¹⁰³ és olyan jelentőségű, az egész egyházra vonatkozó, határozatokat hozott, amelyek mai napig érvényben vannak. Nevezetesen azt, hogy minden egyházközségben kurátort kell választani, aki az egyházközségek vagyonáért felel. Ugyanakkor bevezették az ünnepnap perselyes adakozást.

¹⁰³ Lásd: EUEGyLt. Püspöki vizitációs jegyzőkönyv 1692–1735. Almási püspök a következő sorrendben látogatta meg a háromszéki gyülekezeteket: Nagyajta 1693. február 1. 35., Kálnok 1693. február 2. 38., Körispatak 1693. február 3. 39., Árkos 1693. február 3. 41., Szemerja 1693. február 5. 42., Szentkirály 1693. február 5. 43., Kilyén 1693. február 6. 44., Szentivány 1693. február 6. 45., Kökös 1693. február 7. 46., Bölön 1693. február 10. 47.